

В. О. РОМАНОВСЬКИЙ,

Зав. Київ. Центр. Архівом
Давніх Актів

ДО ІСТОРІЇ БЮДЖЕТОВОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО.

В історії Гетьманщини часи Розумовського мають особливе значіння, як період невдалої спроби поновити давню автономію, давні права українського народу. Особливо сприятливе ставлення до України цариці Лизавети, її прихильність до свого улюбленця Олексія Розумовського здавалися всім на Україні найзручнішим моментом, щоб поновити те, що силою історичних обставин занепадало, нищилося, руйнувалося як впливами чужоземними, так і внутрішнім неладом. Спроби такого поновлення давніх порядків не могли бути тривкі, хоч як може того хотіли дійові особи тодішньої Гетьманщини. Гетьман Розумовський за весь час свого гетьманування намагався правити Україною якомога вільніше, чим більш незалежно від московського уряду. Для цього за зразок йому поставлено було обсяг прав Гетьмана Ів. Скоропадського, а не Данила Апостола, якого владу вже надто було обмежено. Пізніше Кирило Розумовський у своїх листах до центрального уряду не один раз покликуються саме на цей зразок для своєї влади. Подібно за зразком часів Скоропадського, Україну було передано з відання Сенату до компетенції Колегії чужоземних справ. Але основою автономії Гетьманщини, більшої її незалежності були, звичайно, справи фінансові — можливість збирати та витратити кошти, незалежно від дозволу чи заборони на це центрального уряду. В рішенні цього питання полягає вузол розуміння дій усього цього періоду української історії. Тому нам цікаво побачити, як-же до цих кардинальних прав українських ставився останній Гетьман та чого хотів російський уряд. Року 1754 7 вересня до Гетьмана було надіслано царського указа, де вимагалось від нього дати відомості „о збираемыхъ в малой россіи доходахъ в томъ числѣ и об индуктѣ, сколько ихъ с июня 1750 г. по нынѣ было по годамъ в приходѣ и куда имянно в расходѣ”¹⁾, а надалі присилати щомісячні репорти про прибутки й витрати. За мотив такого контролю було вказано, що „напередъ сего до учрежденія Васъ гетманомъ, издавна по самое то время какъ Вы въ нынѣшнее Ваше достоинство отъ нас конфирмо-

¹⁾ Справа № 3504 Харківськ. Центр. Історичн. Архіву. Черніг. відділ. Далі буду цитувати лиш № 3504, не посилаючись на місце його переховання.

ваны, т. е. по июнь месяц 1750 года о приходъ и расходъ збираемых в Малой Россіи доходов месячніе репорты всегда присылаемы были сюда".

Одержавши такого наказу, Гетьман Розумовський побачив у ньому порушення своїх прав і звернувся до цариці Лизавети через Колегію Чужоземних справ з запереченнями, причому особливо підкреслював, що за часів Скоропадського таких репортів не посилалося до Колегії і „малоросійскіе збори, за прежних Гетмановъ, употреблялись на разніе малоросійскіе войсковіе и національніе расходы из ихъ Гетманского разсмотренія". По-за тим, писав Розумовський, що я конфірмований на основі прав Скоропадського, ще й „в Вашего Импер. величества имянному при учрежденіи мене гетманомъ іюня 5 дня 1750 году состоявшемуся указу повелено между инымъ в Малой Россіи доходы собирать и употреблять по прежнему обыкновению", а тому, далі каже Гетьман, тих репортів про збори посилати до Колегії „над прежнее обыкновение причины нѣтъ и должности моея я не почитаю". Що-ж до того, що до обрання Розумовського посилалося до Петербургу щомісячні репорти, то, це „чинилося токмо от бывшихъ в Малой Россіи учрежденныхъ правлений", у згоді з тодішніми інструкціями, які зараз „по учрежденіи мене гетманом... за силу Высочайшого Ваш. Импер. величества повеленія отставлены". Отже-ж Гетьман прохає: „надъ прежнее сбыкновение таковыхъ о малоросійскихъ доходахъ и расходахъ ведомостей не требовать и в томъ мене противъ прежнихъ гетмановъ безъ обиды оставить".

Як бачимо, Гетьман намагається оборонити свою незалежність та безконтрольність. Але на тому не спинилися суперечки про фінансові права Гетьмана. На чолі Колегії „Иностранныхъ дѣлъ" стояв тоді Бестужев. Цей магнат був у дуже добрих стосунках з старшим братом Гетьмановим, фаворитом Олексієм Розумовським. Не зважаючи на це, Гетьман, ставився до Бестужева далеко не прихильно. А що до самого канцлера, то можна вважати, що з Гетьманом Кирилом вони ворогували хоч і не відкрито, бо досвідчений царедворець не бажав утворювати без потреби зайвих ворогів, яких у нього і без цього, за його-ж власним виразом, було „стільки, як волосся на голові". Проте з найбільш впливовою людиною у Гетьмана, з відомим Григорієм Тепловим—канцлер отверто ворогував¹⁾).

Отже Бестужев не мав особливих причин персонально потурати Розумовському в його автономістичних тенденціях. Тим менше було мотивів у цього дипломата поступатися великодержавними правами Росії. І дійсно ми бачимо, що заходами канцлера Бестужева, що стояв тоді на чолі політики і був начальником Колегії „Иностранныхъ дѣлъ", одмовила цариця на прохання Гетьмана повернути Київ під регімент Гетьманський. Так само відмовлено Розумовському і в проханні на передачу Мініхові сіл, що належали колись віце-канцлерові

¹⁾ Див. про це Соловйов. „Ист. Рос."; Васильчиковъ, „Семейство Разумовскихъ", I.

Головкіну. Пізніше заборонено було Гетьманові призначати за власним розпорядженням полковників, заборонено було вести кореспонденцію з сусідніми державами, призначено було „для лучшаго усмотрѣнія и пресѣченія производящихся в Малой Россіи непоратков быть при гетманѣ по прежнему обыкновенію министру изъ генералитета“¹⁾. Були й інші обмеження Гетьманської влади, але особливого значіння набуло скасування індукти та еветки, себ-то торговельного мита, яке збиралося до Гетьманського скарбу. Наказом 15 липня року 1754 „для уравненія свободностію равно подданного же Ея Имп. Вел. народа“, індукта касувалася — а Гетьманський скарб губив від того близько 50.000 карб. що-року.

Розумовський спробував був поставити справу принципово: складено було меморандума, де доводилося, що з давніх часів, ще за Богдана Хмельницького, Бруховецького, Дорошенка та Скоропадського індукта йшла не до казни царської, а до Гетьманського скарбу. Наприкінці цього додано, що Гетьманові невідомі ті причини, за якими його позбавлено, „к крайнему своему недостатку въ содержаніи“ цього індуктового прибутку. Коли-ж, додає Розумовський, „показаніе сіє“²⁾ сумнительно, невѣроятно или недовольно ясно покажется, то словесное объясненіе, уповаю, неоспоримо быть может, котораго за пространствомъ изобразить здесь невозможно; ибо много препятствуетъ точному разумѣнію и нарѣчіе Малороссійское, которое в правахъ, въ статьяхъ и универсалахъ гетманскихъ всегда въ иномъ разумѣ написано, нежели какъ в російскомъ діалектѣ то разумѣть должно было“³⁾. Одночасно Розумовський звернувся листовно до канцлера Бестужева і просив його, щоб він „яко первенствующая в Государственной Коллегіи иностранныхъ дѣлъ персона“ допоміг йому зберегти те, що „Ея импер. велич. Гетману всемилоствѣйше и малороссійскому народу акордовать уже соизволили“. Тим паче, як каже Розумовський, що „оний доход — по силе высочайше подтвержденныхъ правъ и обыкновений Малороссійскихъ по нынѣ въ домъ на мой собственный прожитокъ приходилъ“, а зараз коли індукту скасовано, „никакого за то эквиваленту не пожаловано“⁴⁾.

„Первенствующая персона“ — Бестужев добре розумів принциповий бік справи, і не квапився докласти цього меморандума цариці, аж поки сам не вивчив справи, „съ крайнимъ прилежаніемъ и осторожностію“, не розглянувши докладно „всѣхъ предъявленныхъ обстоятельствовъ и резоновъ, какіе гетманъ на свое право и пользу имѣеть“. Вивчивши справу, Бестужев побачив, що скасування індукти сталося

¹⁾ Архивъ князя Воронцова, VII, 344 — 345, 353.

²⁾ себ-то що раніше за Скоропадського й інших індукта йшла до Гетьманського скарбу.

³⁾ Васильчиковъ, „Семейство Розумовскихъ“, I, стор. 189.

⁴⁾ Ibidem, стор. 188.

без відому Колегії „Иностранныхъ дѣлъ“, до відання якої належала Гетьманщина, і навіть Бестужеву ця справа не була відома, як сенаторові, а вирішено цю справу в Сенаті в присутності цариці¹⁾. Чи так це було, як писав про це Бестужев чи ні — сказати тепер важко, але він уважав, що змінити царську волю зараз вже не можна; не годилося касувати нового досягнення в царині контролю над Україною, і досвідчений дипломат перевів принципову справу в рамці чисто персональних відносин Кирила Розумовського: „ибо видится для гетмана всеравно индуктою ли или другимъ какимъ образомъ получить отъ ея (императ. велич.) щедроты“... „и казни великого ущербъ не будет, когда-бъ изъ тѣхъ пошлинъ, столько ему возвращалось, сколько онъ дониндѣ индуктою, а именно по 50.000 рублевъ, къ лучшей своей экономіи получалъ“²⁾. Отже бачимо, що перемога на принциповому ґрунті залишилася за Бестужевим. Недурно С. М. Соловйов з свого державного погляду підкреслив усю вагу цієї справи — і указ про індукту Соловйов вважає за „сильнѣйшее противоядіе возстановленія гетманства въ Малороссіи“³⁾, а пригадуючи, що указа цього видано було року 1754, Соловйов каже, що так було „достойно, хотя и безсознательно“ одсвятковано столітнього юбілея прилучення України до Московської держави⁴⁾.

Так розвивався хід подій перед указом про контроль над українськими фінансами року 1754 вересня 7-го. Отже не дивно, що заперечення, які подав цариці Розумовський після наказу, що вимагав од нього відомостей для контролю, не справили вражіння на Колегію справ Чужоземних. Тепер вже Бестужев не міг покликуватися на те, що Колегія не знала про запровадження обмежень Гетьманської влади, не міг стати осторонь від невдоволення і це не тільки тому, що указа від імени цариці був підписав Бестужев, а й тому, що в даному разі „Коллегія Иностранныхъ дѣлъ“ вела перед у запровадженню контролю над фінансами Гетьманщини.

У відповідь на прохання Розумовського „не чинить ему обиды противъ прежнихъ гетмановъ“, цариця 4 січня 1755 року надіслала через Колегію нового указа, де говорилося, що Колегія точно довідалася про фінансові права України, і тоді виявилось, що Розумовський має підлягати тим нормам, як Скоропадський, а ще раніше Богдан Хмельницький. А в пунктах Хмельницького сказано, що збори на Україні повинні йти до царської казни. Особливо-ж підкреслювалося, що Скоропадському року 1709 цар Петро в жалуваній грамоті писав: „понеже потребно вскорѣ определеніе учинить приходамъ, какъ на заплату Компанѣйскимъ полкамъ так і на иніе розходы

¹⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи, т. 23, стор. 787 (вид. Обществ. Польза); теж Васильчиковъ, *op. cit.*, стор. 189.

²⁾ Васильчиковъ, *op. cit.*, 190.

³⁾ Соловьевъ, Ист. Рос. т. 24, стор. 787.

⁴⁾ *Ibid.*

и потреби войсковіє нужніє, того ради потребно, даби гетманъ прислалъ къ его цар. вел. немедленое извѣстіє, какіє при прежнихъ гетманахъ такожъ и при послѣднемъ бывшемъ гетманѣ измѣнникѣ Мазепѣ были положены на народъ малороссійскій налоги и подати ис чего какія в войскової скарб и на прочіє иждивенія приходили со всѣхъ полковъ доходы и потому можетъ его цар. вел. лехко о всемъ для порядку определніє учинить, дабы то ко всѣхъ удовольствованію и безъ народнаго отягощенія было*. Через те, додає указ, що хоч і справді від попередніх Гетьманів та й від Скоропадського не було відомостів, проте все це чинилося „въ противность ихъ должности и указовъ“. Пославшись на всі ці, наведені вгорі аргументи, новий наказ „вторично повелеваетъ“ — надсилати щомісяця відомості про всі прибутки та видатки скарбу українського¹⁾.

Як побачимо, і ця друга царська грамота не залишилася без заперечень з боку Гетьмана Розумовського. Проте він, не чекаючи наслідків своїх зауважень, все-ж мусів зробити розпорядження до Генеральної Військової Канцелярії про складання й надсилку до „Колегіи Иностранныхъ дѣлъ“ щомісячних відомостів про прибутки та видатки скарбу. Зокрема від Гетьмана вимагалися відомості про збирання індукти, через те генеральний писар Андрій Безбородко повідомив Г. М. Теплова, що Генер. Військова Канцелярія відомостів про індукту не має, а такі відомості пізніше може подати „Экономическая его ясновельможности Канцелярія“²⁾. Поки складалися потрібні відомості, Гетьман 20 січня року 1755 надіслав цариці нові зауваження проти вимог Колегії справ чужоземних. Цього разу ці зауваження було обґрунтовано історичними покликуваннями, які доводили Гетьманське право безконтрольного розпорядження фінансами України. Аргументацію Розумовський наводить таку: по-перше він каже, що хоч і справді за пунктами Б. Хмельницького всякі податки належать до царської казни, але тоді мова була не за ті збори, „которые нынѣ в скарб Малороссійскій собираются“, бо ці збори за Богдана не збиралися, „но оніє собирать определено з'общого малороссійскихъ чиновъ согласія на содержаніє Компанейскихъ полковъ и на протчіє расходы войсковіє при Гетманѣ Скоропадскомъ сверхъ бывшихъ за гетмана Б. Хмельницкого доходовъ денежныхъ и хлѣбныхъ отъ мѣщанъ и поселянъ посполитыхъ и отъ мельницъ ихъ собираемыхъ“. Далі уряд Розумовського наводить цілу коротку історію фінансового устрою за минулі часи. Документ цей такий цікавий, що я спробую навести його мало не цілком, виключаючи хіба другорядні, або загальновідомі факти.

Так Розумовський оповідає, що з тих податків, що мала платити Україна за пунктами того-ж Богдана Хмельницького, „положено давать жалованіє малороссійскимъ старшинамъ, на прошеніє

¹⁾ Справа № 3405.

²⁾ *ib.*, арк. 17.

же о произвожденіи жалованья и реестровымъ козакамъ хотя написано тогда, что сколько в Малой Россіи доходовъ про то еще не вѣдомо, и посылаются де дворяне описать доходи и какъ тѣ дворяне всякія доходы опишутъ и смѣтять в то время и на войско запорожское по рассмотрѣнію указъ будетъ". За пунктами Юрія Хмельницкаго постановлено платити ѿ реестровимъ козакамъ по 30 золотихъ польскихъ на душу. Це-жъ стверджено і в статтяхъ иныхъ Гетьманів. І ось каже записка „какъ на жалованье малороссійскимъ старшинамъ и козакамъ, такъ и на разніе малороссійскіе войсковіе и національные необходимые потребности всегда довольному числу денежной суммы быть надлежало, а на тѣ расходы собираемые в Малой Россіи зборовъ не токмо довольнымъ числомъ не находилось, но и недостаточно было, то и всѣ оныя в Малой Россіи в скарбъ войсковой собираемые зборы, в казну подлежащими показанные, оставлены в вѣдомствѣ и диспозиціи гетманской. И потому какъ за всѣхъ прежде бывшихъ гетмановъ, такъ особливо и при гетманѣ Скоропадскомъ, на котораго основаніи по высочайшой В. имп. вел. милости и я гетманомъ учрежденъ, на разныя малороссійскіе войсковыя національные расходы употреблялись по ихъ гетманскому рассмотрѣнію, а о приходѣ и расходѣ ихъ в Государственную Иностранныхъ дѣлъ коллегію даже по смерти гетмана Скоропадскаго мѣсячныхъ вѣдомостей не требовало и отъ нихъ гетмановъ не посылаю. И такъ какъ всѣ тѣ прежде бывшіе гетманы в томъ числѣ и Скоропадскій в дачѣ о приходѣ и расходѣ об оныхъ зборахъ репортовъ указами обяваны не были, такъ слѣдовательно, и мнѣ будущому по высочайшой Ваш. вел. милости на основаніи гетм. Скоропадскаго и что по выс. В. им. имяному при учрежденіи мене гетманомъ іюня 5 1750 года состоявшемуся указу повелено между инымъ в Мал. Россіи доходи собирать и употреблять по прежнему обыкновению, требуемые нынѣ о доходахъ малороссійскихъ и о расходахъ ихъ вѣдомостей мѣсячныхъ посылать в государственную Иностранныхъ дѣлъ Коллегію надъ прежнее обыкновение должности не вижу; что же в вышеупомянутомъ указѣ блаженной и вѣчн. славы дост. нам. госуд. Имп. Петра вел., Вашего им. вел. вседражайшего родителя данномъ гетману Скоропадскому в 1709 г. между инымъ повелено прислать извѣстіе о налогахъ и податяхъ на малороссійскій народъ при прежнихъ гетманахъ положенныхъ и с чего какіе в войсковый скарбъ и на прочіе иждивенія приходили со всѣхъ полковъ доходы, то онымъ указомъ такова извѣстія требовано на тогдашнее токмо время (какъ из оной же Ваш. вел. грамоты явствуетъ), для увидѣнія, какіе на малороссійскій народъ налоги или подати положены и какіе в войсковый скарбъ и на прочіе иждивенія доходы приходили, по чему-бъ легчае его имп. вел.-ву о тѣхъ зборахъ опредѣленіе учинить; а чтобъ о приходѣ и расходѣ показанныхъ дѣлъ зборовъ всегдашніе мѣсячныя репорты в Госуд. Иностранныхъ Коллегію подавать, то того какъ онымъ

указомъ, так и после того никакими никогда по смерть гетмана Скоропадскаго не требовано ихъ и никуда не посылано. Что-ж по смерти гетм. Скоропадскаго посыланы были, то сіе чинилося токмо отъ бывшихъ в Малой Россіи правленій, учрежденныхъ по силѣ особливыхъ тѣмъ правлениямъ данныхъ указовъ и инструкцій которые по учрежденіи мене гетманомъ за силу высоч. в. им. вел. повелѣнія отставлены¹⁾. Далі Розумовський повторює всі згадки про необмеженість антецесорів своїх у фінансових справах і додає, що „токмо отъ мене единого коллегія Иностранныхъ дѣлъ требуетъ такихъ мѣсячныхъ репортовъ, явно наводя на меня недовѣренность въ отнѣность какъ прежнихъ малороссійскихъ обыкновеніевъ, такъ и высоч. ваш. имп. вел. грамоты“. Переказуючи далі зміст цієї грамоти, де між иншим говоряться і про обов'язок Гетьмана правити Україною „по прежнимъ правамъ и обыкновеніямъ“, „безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа малороссійскаго“, Гетьман каже, що останній наказ цариці порушує цю давню практику, і з того додає Гетьман—„мнѣ слѣдуетъ немалая обыда“. Надсилаючи цю записку, гетьманський уряд додав і відомість про те, що саме збирає скарб, за якими статтями і на віщо це все витрачається.

Так стояла справа принципова, про незалежність українських фінансів. Як її було вирішено на цей раз,—у мене немає точних відомостей, але відомо, що „Государственная Коллегія Иностранныхъ дѣлъ“ не могла відступити від своєї попередньої позиції і Гетьман мусів шукати иншого поратунку. Цей вихід і був знайдений у тому, що Кирило Розумовський, вже сам просив царицю про передачу Гетьманщини з відання Колегії Чужоземних Справ до відання Сенату, і така передача сталася року 1756 і була добровільною задачею принципових автономістичних позицій.

---

¹⁾ Справа № 3504, арк. 19 — 20.